

SAECULUM CHRISTIANUM

UNIwersytet
KARDYNAŁA STEFANA WYSZYŃSKIEGO
W WARSZAWIE

PISMO HISTORYCZNE

półrocznik

ROK XXVII WYDANIE SPECJALNE 2020

Wydawnictwo Naukowe
Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego

ANDRZEJ RACHUBA*
Instytut Historii PAN
ORCID: 0000-0003-2822-6960

SENATOROWIE LITEWSCY NA SEJMACH Z LAT 1664-1667

Lithuanian Senators of the Sejms of 1664-1667

Abstract

The aim of the article is to show whether and to what extent Lithuanian Senators were active in the Sejms during the so-called Lubomirski's sedition and whether this conflict was the most important issue for them. What was the turnout of Lithuanian Senators compared to those from the Crown and what was the balance of power between court supporters and the opposition? Moreover, did it affect their behaviour and what was it like? Eventually I came to the conclusion that Lithuanian Senators were poorly involved in the political events of the Commonwealth and thus did not pose a problem for the court, because even if they did not support its policy, they tried not to participate in any sharp attacks on it.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, Lubomirski's sedition, Russia, Sejms, Senators

Abstrakt

Celem jest pokazanie, czy i na ile senatorowie litewscy wykazywali w okresie wydarzeń tzw. rokoszu Lubomirskiego aktywność na sejmach i czy ów konflikt był dla nich sprawą najistotniejszą. Jak wyglądała frekwencja senatorów litewskich w stosunku do koronnych i jaki był wśród nich układ sił między stronnikami dworu i opozycją? Czy miało to wreszcie przełożenie na ich zachowanie i jakie? W efekcie doszedłem do wniosku, że słabo angażowali się oni w wydarzenia polityczne Rzeczypospolitej, a tym samym nie stanowili dla dworu problemu, gdyż jeśli nawet nie popierali jego polityki, starali się nie brać udziału w ostrych nań atakach.

Słowa kluczowe: Wielkie Księstwo Litewskie, rokosz Lubomirskiego, senatorowie, sejmy, Rosja

* Prof. dr hab. Andrzej Rachuba jest kierownikiem Zakładu Badań Źródłoznawczych i Edytorstwa w Instytucie Historii PAN, specjalizuje się w zakresie historii nowożytnej, zwłaszcza Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jest prezesem Towarzystwa Miłośników Historii i wiceprezesem Polskiego Towarzystwa Heraldycznego, członkiem zwyczajnym Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Autorem ponad 350 publikacji. E-mail: andrzejrachuba@wp.pl.

Wymienione w tytule lata związane są z wydarzeniami tzw. rokoszu Lubomirskiego, czyli walki dworu królewskiego z przeciwnikami jego planów politycznych, a zarazem obrońcami czci i pozycji w państwie przywódcy owych przeciwników – Jerzego Sebastiana Lubomirskiego. Moim celem będzie pokazanie, czy senatorowie litewscy wykazywali w tym okresie i na ile większą aktywność poprzez udział w obradach sejmowych, czy angażowali się politycznie w owe wydarzenia – stając po którejś ze stron konfliktu i czy ów konflikt był dla nich sprawą w owym czasie najistotniejszą. Jak wyglądała frekwencja senatorów litewskich w stosunku do koronnych i jaki był wśród nich układ sił między stronnikami dworu i opozycją? Czy miało to wreszcie przełożenie na ich zachowanie (wota, głosy w dyskusjach) i jakie?

W 1664 r. sytuacja polityczna na Litwie była bardzo napięta¹. Wielka wyprawa wojsk polskich i litewskich pod wodzą samego króla na Rosję zakończyła się całkowitym fiaskiem². Wykorzystując nadarżającą się okazję, odsunięty od dowodzenia wojskiem koronnym i od łask dworu Lubomirski postanowił zmobilizować opozycję antydworską, by sparaliżować plany elekcyjne pary królewskiej, w pewnym stopniu oparte na pomocy ze strony Litwy. Tu bowiem coraz silniejszą pozycję osiągała prodworska fakcja Paców, kierowana przez kanclerza wielkiego Krzysztofa Paca, walcząca o hegemonię w Wielkim Księstwie z facją Sapiechów, na czele której stał wojewoda wileński i hetman wielki Paweł Jan Sapieha³. Zdając sobie sprawę, że bez eliminacji Lubomirskiego, a co za tym idzie spacyfikowania opozycji, nie uda się zrealizować planów elekcji *vivente rege*, dwór zdecydował się na oskarżenie marszałka wielkiego i hetmana polnego koronnego o zdradę i postawienie go przed sądem sejmowym⁴. Obie strony konfliktu mobilizowały w tej sytuacji swych stronników, by mieć na zwołanym na 26 listopada 1664 r. sejmie przewagę. Istotne było zwłaszcza zdobycie silnej pozycji w senacie, bo to w nim miał odbyć się sąd nad marszałkiem, a sędziami w zdecydowanej większości mieli być senatorowie. Dla Litwy nie tylko jednak sąd nad Lubomirskim był tematem istotnym, gdyż jednocześnie miał się odbyć sąd nad zabójcami podskarbiego wielkiego i hetmana polnego litewskiego Wincentego Gosiewskiego. Nie budził on aż takich emocji, choć w zamyśle dworu (a zwłaszcza Paców) miał to być zarazem straszak na stronników sapieżyńskich, gdyż sam wojewoda wileński oskarżany był o, w pewnej mierze, sprawstwo w tej zbrodni przez podburzanie konfederatów wojska litewskiego⁵. Ostatecznie na sejm do Warszawy przybyło aż 57 (58) senatorów (liczba rekordowa dla panowania Jana

¹ W. Kłaczewski, *W przededniu wojny domowej w Polsce. Walka sejmowa lat 1664-1665*, Lublin 1984, s. 21-24; A. Rachuba, *Opozycja litewska wobec wyprawy Jana Kazimierza na Rosję (1663/4 r.)*, „Kwartalnik Historyczny”, 89/1982, nr 1, s. 15-29.

² J. Maroń, *Kampania zadnieprzańska Jana Kazimierza 1663/1664*, w: *Od armii komputowej do armii narodowej (XVI-XX w.)*, red. W. Rezmer, Z. Karpus, Toruń 1998, s. 73-88.

³ A. Codello, *Pacowie wobec opozycji Jerzego Lubomirskiego (1660-1667)*, „Przegląd Historyczny”, 49/1958, z. 1, s. 22-27; A. Rachuba, *Zabiegi Dworu i Jerzego Lubomirskiego o pozyskanie Litwy w 1664 r.*, „Przegląd Historyczny”, 78/1987, z. 1, s. 1-17; tenże, *Boje Jana Kazimierza o Litwę w latach 1656-1668. Sukces stronnictwa dworskiego w walce z opozycją*, w: *Dwór a kraj. Między centrum a peryferiami władzy. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Instytut Historii Akademii Pedagogicznej w Krakowie w dniach 2-5 kwietnia 2001*, red. R. Skowron, Kraków 2003, s. 428-429.

⁴ W. Czermak, *Ostatnie lata Jana Kazimierza*, oprac. i wstępem poprzedził A. Kersten, Warszawa 1972, s. 130-144.

⁵ A. Rachuba, *Zabójstwo Wincentego Gosiewskiego i jego polityczne następstwa*, „Przegląd Historyczny”, 71/1980, z. 4, s. 705-724; tenże, *Litwa wobec sądu nad Jerzym Lubomirskim*, „Kwartalnik Historyczny”, 93/1986, nr 3, s. 679-707.

Kazimierza, gdyż stanowiło to 39% całego składu senatu, gdy średnia wynosiła 21%⁶), w tym litewskich 11 (19%, co odpowiada średniej dla panowania Jana Kazimierza), chociaż nie wszyscy oni uczestniczyli od początku w obradach⁷. Jeden zaś i to może najważniejszy, bo wojewoda wileński i hetman wielki Paweł Jan Sapieha, zjechał co prawda do Warszawy tuż przed zakończeniem obrad (bo 6 stycznia), ale nie wiadomo, czy w ogóle przybył do senatu⁸. W samym zaś sądzie wzięło udział 52 senatorów. Wśród nich było tylko 9 Litwinów⁹, przy czym 3 należało do faksji sapieżyńskiej¹⁰, a 6 do dworskiej (w tym aż 5 to ludzie Paców, a 1 związany był z Michałem Kazimierzem Radziwiłłem, kasztelanem wileńskim)¹¹. Na swoich stronnikach dwór mógł w pełni polegać, bo kanclerz Pac był jednym z najbardziej zdecydowanych wrogów Lubomirskiego¹². Wydawało się, że ten może liczyć przynajmniej na stronników sapieżyńskich, zwłaszcza iż byli to najbliżsi współpracownicy wojewody wileńskiego Pawła Jana Sapiehy – jego szwagier (Jan Karol Kopeć, wojewoda połocki), jego zięć (podkanclerzy Aleksander Naruszewicz) i Jerzy Karol Hlebowicz, starosta żmudzki (którego córka kilka lat później została żoną najstarszego syna Sapiehy, a on sam jednym z przywódców faksji po śmierci tegoż). Ale Kopeć zawsze miał też dobre stosunki z dworem¹³, a Hlebowicz i Naruszewicz zostali już wcześniej przekupieni przez Ludwikę Marię¹⁴. Sam zresztą wojewoda wileński, choć Lubomirski na niego liczył, wołał nie zjawiać się zbyt

⁶ S. Ochmann, *Frekwencja senatorów na sejmach za panowania Jana Kazimierza Wazy (1649-1668)*, „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu”, Historia, 26/1988, s. 122, tabl. 1.

⁷ W. Kłaczewski, op. cit., s. 188-189 notuje jedynie 9 senatorów litewskich (Jerzy Białozor, biskup wileński, Kazimierz Pac, biskup smoleński, Jerzy Karol Hlebowicz, starosta żmudzki, Jan Karol Kopeć, wojewoda połocki, Władysław Wołłowicz, wojewoda witebski, Melchior Stanisław Sawicki, kasztelan brzeski, Krzysztof Pac, kanclerz wielki, Aleksander Naruszewicz, podkanclerzy, i Hieronim Kryszpin Kirszensztejn, podskarbi wielki), ale w sejmie uczestniczył też Jan Kazimierz Korsak, kasztelan połocki (Rachuba, *Litwa wobec sądu...*, s. 699) i kasztelan wileński Michał Kazimierz Radziwiłł (przybył w samym końcu grudnia 1664 r., a zanotowany w senacie 2 stycznia (J. Jaroszek, *Radziwiłł Michał Kazimierz*, w: *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: PSB), t. 30, Wrocław 1987, s. 294; J. A. Chrapowicki, *Diariusz. Część druga: lata 1665-1669*, oprac. A. Rachuba, T. Wasilewski, Warszawa 1988, s. 21). Stefania Ochmann-Staniszevska dała też zestawienie senatorów-uczestników tego sejmiku, ale wstawione dane są całkowicie pomyłone, Litwinów miało być 13, ale z informacji o udziale w sejmach poszczególnych senatorów (Aneks I) wynika, że było ich 12, przy czym wskazała udział kasztelana żmudzkiego Stanisława Wincentego Ordy, ale nie jest to prawdą, a wydaje się, że nastąpiło tu mylne połączenie informacji o jego senatorskim tytule i wystąpieniu instygatora litewskiego 7 stycznia 1665 r., ale tym instygatorem nie był już Orda, a Jan Zambrzycki (S. Ochmann-Staniszevska, Z. Staniszevski, *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo – doktryna – praktyka*, Wrocław 2000, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 2258, Historia, t. 147, t. 1, s. 371, t. 2, s. 33, 314-334).

⁸ J. A. Chrapowicki, op. cit., s. 23; S. Ochmann-Staniszevska uznała Sapiechę za uczestnika obrad (S. Ochmann-Staniszevska, Z. Staniszevski, *Sejm Rzeczypospolitej...*, t. 2, s. 329), ale brak na to dowodu źródłowego w postaci informacji o zasiadaniu w izbie senatorskiej.

⁹ W. Kłaczewski, op. cit., s. 188-189.

¹⁰ Hlebowicz, Kopeć i Naruszewicz.

¹¹ Z Pacami – reprezentowanymi w sejmie przez samego przywódcę ich faksji, czyli Krzysztofa Paca i Kazimierza Paca – związani byli Białozor i Kryszpin Kirszensztejn; z dworem powiązany był Wołłowicz, a z Radziwiłłem Sawicki.

¹² A. Codello, *Pacowie wobec opozycji...*, s. 23-27; A. Rachuba, *Litwa wobec sądu...*, s. 685-686.

¹³ Kopeć żonaty był z Lukrecją Marią Strozzi, wdową po marszałku wielkim litewskim Aleksandrze Ludwiku Radziwiłłem, pozostającą pod opieką królowej Ludwicy Marii, co z jednej strony dawało wojewodzie połockiemu dobre z nią kontakty, a z drugiej utrudniało życie Michałowi Kazimierzowi Radziwiłłowi, jako pasierbowi Kopciowej, z którą toczył niemal stale procesy o dobra po ojcu, bo królowa bardzo nie lubiła i zupełnie nie ceniła Radziwiłła (zob. T. Wasilewski, *Kopciowa Lukrecja Maria*, w: PSB, t. 13, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967-1968, s. 616-617).

¹⁴ W. Czermak, op. cit., s. 181; A. Rachuba, *Litwa wobec sądu...*, s. 690, 697.

wcześniej w Warszawie, by nie brać udziału w sądzie nad swym przyjacielem i zostać „przyczepiony” do sprawy Gosiewskiego. Co prawda na prośbę marszałka, by ratował wolność szlachecką, zwrócił się do Jana Kazimierza z petycją o okazanie łaski Lubomirskiemu, ale z pewnością nie wierzył w sukces i nie zamierzał ryzykować kariery synów i iść na kolejną wojnę z dworem¹⁵. W tej sytuacji żaden z litewskich senatorów nie wystąpił w swych wotach w obronie Lubomirskiego, a wszyscy podpisali się pod dekretem skazującym go na śmierć, utratę czci, urzędów i dóbr¹⁶. Po wyroku na zabójców Wincentego Gosiewskiego, w którym nie było mowy o jakiegokolwiek winie Pawła Jana Sapielhy, ten przybywszy wreszcie 6 stycznia 1665 r. do Warszawy, w rozmowie przeprowadzonej wraz z towarzyszącym mu zięciem podkanclerzem Naruszewiczem z ambasadorem Ludwika XIV – Antoinem de Lumbres – wyraźnie czuł się rozgoryczony surowością kary dla Lubomirskiego i żądał przestrzegania wolności szlacheckich, co chwila powtarzając trzy słowa *salva tamen libertate*¹⁷.

Należy zauważyć, że na sejmie 1664-1665 roku senatorowie litewscy w swych wystąpieniach zwracali uwagę na najbardziej palące potrzeby Rzeczypospolitej – przede wszystkim opłacenie armii i zagrożenie ze strony Rosji, której niepłatne wojsko litewskie nie było w stanie się skutecznie się przeciwstawić. Skupienie uwagi na Lubomirskim, zerwanie sejmu bez podjętych uchwał finansowych, nie było więc dobrze przez nich widziane. Taki był ogólnie tenor niemal wszystkich wotów litewskich senatorów na sejmie. Pierwszoplanowymi problemami Litwy były wojna z Moskwą, zaspokojenie idących w miliony złotych żądań niepłatnego wojska i przywrócenie państwa do normalnego funkcjonowania. Wotowało zresztą jedynie 6 (na 41 obecnych w ogóle) senatorów litewskich – 2 grudnia Wołłowicz, Kopeć i Korsak, 3 – Sawicki, a 4 – kanclerz Pac, Naruszewicz i Krzyszpin Kirszensztejn. Z nich tylko Pac odniósł się do sytuacji politycznej całego państwa, reszta skupiła się na wewnętrznych sprawach Litwy, głównie finansowych oraz wojnie i potrzebie pokoju z Moskwą¹⁸. Natychmiast też po zakończeniu sejmu odbyła się 8 stycznia w kościele jezuitów litewska sesja prowincjonalna, jedynie dla obmyślenia środków ratujących Wielkie Księstwo. Narady samego senatu przeprowadzono zaś w dniach 9-13 stycznia, a ich efektem w trosce o militarną sytuację państwa było podjęcie decyzji o zwołaniu kolejnego sejmu – 12 marca 1665 r.¹⁹

W tej sytuacji zadziwiający może być, że, wiedząc o jak ważnych dla państwa (zwłaszcza dla Litwy!) sprawach, będzie się na tym sejmie decydować, senatorowie litewscy w zasadzie go zbojkotowali. Podobnie postąpili zresztą ich koledzy z Korony. W sumie bowiem na sejm ten przybyło od 23 do 28 senatorów²⁰ (od 15,2%, jedna z najniższych frekwencji w ciągu

¹⁵ Tamże, s. 704-705.

¹⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Zbiór Branickich z Suchej (dalej: ZBS), rkps 124/147, k. 194-196; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (dalej: Oss.), rkps 228/II, k/ 90-v; W. Czermak, op. cit., s. 214; W. Kłaczewski, op. cit., s. 85.

¹⁷ A. Rachuba, *Litwa wobec sądu...*, s. 706.

¹⁸ AGAD, ZBS, rkps 124/147, k. 194-196; Oss. rkps 228/II, k/ 90-v; W. Kłaczewski, op. cit., s. 64.

¹⁹ J. A. Chrapowicki, op. cit., s. 24.

²⁰ Według S. Ochmann-Staniszeńskiej na sejm ten przybyło 22 senatorów (S. Ochmann-Staniszeńska, Z. Staniszeński, *Sejm Rzeczypospolitej...*, t. 1, s. 397). Według M. Nagielskiego na sejm przybyło 28 senatorów (czyli 19% całości senatu), ale nie wiadomo, czy wśród tych 6 dodatkowych byli Litwini (*Rokosz Jerzego Lubomirskiego w 1665 roku*, Warszawa 1994, s. 153; tenże, *Stanowisko elity władzy Rzeczypospolitej w dobie rokoszu Jerzego Lubomirskiego w latach 1665-1666*, w: *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, E. Dubas-Urwanowicz, P. Guzowski, Białystok 2003, s. 185).

całego panowania Jana Kazimierza, do 19%), w tym jedynie 4 Litwinów (17,4% obecnych, a 14,3% senatu litewskiego, dużo poniżej średniej wynoszącej jakoby 22,5%²¹) – dwóch Paców (kanclerz Krzysztof i wojewoda smoleński oraz hetman polny Michał Kazimierz), Michał Kazimierz Radziwiłł, kasztelan wileński, i Teodor Aleksander Lacki, marszałek nadworny²². Wszyscy oni byli stronnikami dworu, a – jak widać – w ogóle nie stawili się żaden stronnik sapieżyński. Zadziwiające jest to tym bardziej, że bardzo licznie na sejm ten przybyli posłowie ziemscy, w tym także z Litwy²³. Wy tłumaczeniem może być niechęć senatorów do wikłania się w przepychanki dworu z opozycją (stronnikami eksmarszałka), gdy tymczasem szlachta właśnie chciała dać wyraz swym poglądom na tę sprawę. To mogłoby tłumaczyć litewskich przeciwników dworu (Sapiehów) i chwiejnych Radziwiłłów, ale nie tłumaczy stronników Paców, którzy tym bardziej powinni byli gremialnie wesprzeć króla i swego szefa. Zapewne więc rację miał Witold Kłaczewski, stwierdzając, że „Niska frekwencja wskazywała na niechęć członków senatu do ostatnich poczynań dworu”²⁴. Zgodnie z oczekiwaniami litewscy senatorowie w swych wotach (wotowali kanclerz Pac i Lacki) poparli politykę królewską. To oni też bez specjalnych problemów nakłonili litewskich posłów na sesji prowincjonalnej 25 marca do wyrażenia zgody na zwołanie tzw. konwokacji litewskiej w Białej (Radziwiłłowskiej), by na niej zająć się obroną kraju, zawarciem pokoju z Moskwą i utworzeniem mennicy²⁵. Jednocześnie optowali za porzuceniem na sejmie prywaty, na rzecz zajęcia się sprawami ważnymi dla bezpieczeństwa państwa. Michał Kazimierz Pac, przekonując posłów do niekończenia sejmu i uchwalenia środków na utrzymanie armii, posunął się nawet do groźby, że nieopłacone, wynędzniałe wojsko litewskie „będzie sobie musiało szukać chlebów nad samą Wisłą”, co jedynie rozwścieczyło dodatkowo stronników Lubomirskiego w Koronie, którzy ostatecznie zerwali i ten sejm²⁶.

Do kolejnego sejmu doszło dopiero wiosną 1666 r., już po niekorzystnej dla dworu konfrontacji zbrojnej z rokoszanami pod Częstochową²⁷, po ugodzie palczyńskiej²⁸ i po śmierci wojewody wileńskiego oraz hetmana wielkiego Pawła Jana Sapiehy, co gruntownie zmieniło

²¹ S. Ochmann, *Frekwencja...*, s. 127.

²² W. Kłaczewski (op. cit., s. 199) znalazł jedynie 18 senatorów obecnych na sejmie, w tym 3 Litwinów; tych 3 podali też S. Ochmann-Staniszevska, Z. Staniszevski, *Sejm Rzeczypospolitej...*, t. 2, Aneks 1. Tymczasem w sejmie wziął też udział M.K. Radziwiłł (Rossijskij gosudarstwiennyj archiw drienich aktow, Moskwa (dalej: RGADA), fond 389, nr 132, k. 612-615; J. Jaroszuk, *Radziwiłł...*, s. 294)

²³ S. Ochmann-Staniszevska, Z. Staniszevski, *Sejm Rzeczypospolitej...*, t. 1, s. 397.

²⁴ W. Kłaczewski, op. cit., s. 113-118.

²⁵ RGADA, fond 389, nr 132, k. 612-615.

²⁶ A. Codello, *Pacowie wobec opozycji...*, s. 29; W. Kłaczewski, op. cit., s. 122; S. Ochmann-Staniszevska, Z. Staniszevski, *Sejm Rzeczypospolitej...*, t. 1, s. 390, 400; A. Rachuba, *Konwokacja litewska w Białej w 1665 roku*, w: *Studia historyczno-prawne. Prace dedykowane Profesorowi Janowi Sereǳyce w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej*, red. J. Dorobisz, W. Kaczorowski, Opole 2004, s. 267-270; K. Bobiatyński, *Michał Kazimierz Pac – wojewoda wileński, hetman wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa*, Warszawa 2008, s. 146-147.

²⁷ M. Nagielski, *Z dziejów „tańca gonionego” po Rzeczypospolitej doby rokoszu Jerzego Sebastiana Lubomirskiego w 1665 roku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, 44/2007, s. 115-130; tenże, *Druga wojna domowa w Polsce. Z dziejów polityczno-wojskowych Rzeczypospolitej u schyłku rządów Jana Kazimierza Wazy*, Warszawa 2011, rozdział: *Działania zbrojne rokoszu Jerzego Lubomirskiego w roku 1665*, zwłaszcza s. 250-273; M.K. Hofmann, *Bitwa pod Częstochową 4 IX 1665*, „Ziemia Częstochowska”, 28/2001, s. 25-74; A. Rachuba, *Litewski korpus posiłkowy przeciw rokoszowi Lubomirskiego w 1665 r.*, „Przegląd Historyczny”, 102/2011, z. 3, s. 451-458.

²⁸ M. Nagielski, *Rokosz ...*, s. 203-233.

litewską scenę polityczną²⁹. Rozpoczęte 17 marca obrady były niezwykle burzliwe, znowu skoncentrowane głównie na kwestii restytucji Lubomirskiego, przy czym w przeciwieństwie do wielu senatorów koronnych, którzy godzili się na to i problemem były jedynie tego warunki, Litwini pod wodzą Paców zajmowali zdecydowanie bardziej prodworską, wrogą Lubomirskiemu postawę. Tym razem zresztą, choć początek obrad tego nie zapowiadał, reprezentacja litewska na sejmie była silna – tak w izbie poselskiej jak w senacie, bo na 41 (27,3% całości) przybyłych do Warszawy senatorów, aż 10 (czyli prawie 25%) było Litwinami³⁰. Ale w tym gronie stronnicy Paców nie stanowili większości (było ich jedynie dwóch³¹), dominowali sprzymierzeńcy Radziwiłłów³² i przywódcy faksji sapieżyńskiej³³. Kanclerz Krzysztof Pac należał do najbardziej nieprzejednanych przeciwników restytucji Lubomirskiego i nawet dał odczuć swe głębokie niezadowolenie z podejmowanych przez dwór prób ugody z tymże. To on też i jego daleki kuzyn Michał Kazimierz, hetman polny litewski (on listownie), wysunęli propozycję przysłania królowi ponownie korpusu posiłkowego do zbrojnej rozprawy z rokoszem, niepomni tragicznego zakończenia operacji takowego korpusu w 1665 r.³⁴ Ale zdecydowanie inne stanowisko zajęli senatorowie powiązani z kasztelanem wileńskim Michałem Kazimierzem Radziwiłłem i z faksji sapieżyńskiej. Sam Radziwiłł, zabiegający o urząd wojewody wileńskiego, w swym wotum wygłoszonym 31 marca skoncentrował się przede wszystkim na konieczności zawarcia pokoju z Rosją i zamknięcia mennic, ale wyraził zgodę na restytucję Lubomirskiego pod warunkiem wszakże, że ten przeprosi Litwinów za bezpodstawne nazwanie ich niewolnikami³⁵. By pozyskać Radziwiłłów, król natychmiast prawie nadał mu owo województwo³⁶. W ślad za Radziwiłłem poszli inni – przemawiający zaraz po tymże wojewoda trocki Mikołaj Stefan Pac prosił króla o rozdział wakansów, „żeby jednego [domu – przyp. A.R.] zbytnimi beneficjami nie wynosił w górę”, co może dziwić, zważywszy, że był Pacem, a ponadto postulował ograniczyć czasowo sprawowanie urzędów hetmańskich. Co do Lubomirskiego zaś Pac dopuszczał możliwość jego restytucji i zapowiedział nawet swoje wstawienie się za rokoszaninem, ale również tylko wówczas, jeśli ten przeprosi Litwinów „za to, że ich sponstponował nie pisząc żadnego listu na ich sejmiki, że

²⁹ A. Codello, *Rywalizacja Paców i Radziwiłłów w latach 1666-1669*, „Kwartalnik Historyczny”, 71/1964, nr 4, s. 913-916; K. Bobiatyński, *Stronnictwo sapieżyńskie w defensywie – lata 1666-1673*, w: *Lley Caneza (1557-1633 22.) i jego czas. Zbornik naukowych artykulu*, red. C. B. Марозава, В. У. Галубовіч, А. І. Груша, Гродна 2007, s. 59-61; A. A. Majewski, *Walka Paców z Radziwiłłami o dominację w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1666-1669*, „Studia Historyczno-Wojskowe”, 6/2015, s. 57-90; M. Sawicki, *Dom sapieżyński 1666-1685. Droga do hegemonii w Wielkim Księstwie Litewskim*, Opole 2016, s. 21-25.

³⁰ S. Ochmann-Staniszevska, Z. Staniszevska, *Sejm Rzeczypospolitej...*, t. 1, s. 439; P. Krakowiak, *Dwa sejmy w 1666 roku*, Toruń 2010, s. 478-479.

³¹ Byli to: sam kanclerz Krzysztof Pac i podskarbi wielki Hieronim Kryszpin Kirszensztejn.

³² Byli to kasztelan (wojewoda) wileński Michał Kazimierz Radziwiłł, wojewoda trocki Mikołaj Stefan Pac, kasztelan żmudzki Stanisław Wincenty Orda i kasztelan brzeski Melchior Stanisław Sawicki.

³³ Byli nimi: biskup żmudzki Aleksander Sapieha, wojewoda połocki Jan Karol Kopeć i podkanclerzy Aleksander Naruszevska, a być może też kasztelan nowogródzki Mikołaj Władysław Judycki (mógł już związać się z Michałem Kazimierzem Radziwiłłem).

³⁴ Cyfris ad D. Marsalcum Regni scriptum de data Varsoviae, 22 III 1666, Biblioteka PAU i PAN w Krakowie (dalej: BPAU), Teki Czermaka, nr 13, k. 384-385; P. de Bonzy do H. de Lionne, Varsovie 26 III 1666, Oss., rkps 2986/II, k. 88; K. Bobiatyński, *Michał Kazimierz Pac...*, s. 169.

³⁵ Biblioteka Jagiellońska w Krakowie (dalej: Jag.), rkps 5, s. 738; P. Krakowiak, op. cit., s. 150.

³⁶ Z tytułem tym wystąpił już 4 kwietnia t.r., *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 1, *Województwo wileńskie XIV-XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P.P. Romaniuk, U. Jemialianczyk, A. Macuk, Warszawa 2004, nr 1117.

też ich nazwał w liście swoim *ad servitatem natos*³⁷. W ślad za tym Pacem poszli kasztelan żmudzki Stanisław Wincenty Orda i kasztelan nowogródzki Mikołaj Władysław Judycki³⁸. Wotujący zaś 1 kwietnia wojewoda połocki Jan Karol Kopeć wprost oświadczył, że nie ma sensu kontynuować obrad sejmowych, „póki się za ręce wzięwszy wszyscy nie uproszą JKM, żeby dyffidencyje *inter status* łaskawością i dobrotliwością uspokoił”³⁹. Jeszcze dalej posunął się w swym wystąpieniu kasztelan brzeski Malcher Stanisław Sawicki, który w długiej mowie wyraźnie dał do zrozumienia, że powodem nieporozumień krajowych jest wciąż żywa w odczuciu społecznym kwestia elekcji *vivente rege*, mimo iż Jan Kazimierz dawno zrezygnował z promowania tej koncepcji. Sawicki był silnie związany z Michałem Kazimierzem Radziwiłłem i do tego latami ściśle z owym dworem współpracował. Uznając jednak, że owe „domowe niezgody” są groźniejsze dla Rzeczypospolitej niż wrogowie zewnętrzni, zaproponował gremialne udanie się do króla z prośbą o restytucję Lubomirskiego⁴⁰. Z prośbą zaś do Jana Kazimierza o uspokojenie kraju i skierowanie wszystkich sił przeciw wrogowi zewnętrznemu (Rosji) zwrócił się inny z przywódców faksji sapieżyńskiej – podkanclerzy Aleksander Naruszewicz⁴¹. Takie stanowisko senatorów litewskich, ale też powiązanych z nimi posłów, było nie tyle wynikiem sympatii dla eksmarszałka koronnego, co troski o los kraju wystawionego na agresję rosyjską. Zdawano sobie bowiem sprawę, że rokosz fatalnie wpływa na przebieg od kilku lat prowadzonych rokowań pokojowym z Rosjanami⁴². Jeżeli więc chciało się zawrzeć w miarę korzystny pokój, należało koniecznie spacyfikować sytuację wewnętrzną w kraju i wykorzystać uwolnioną armię do nacisku na Moskali. Niestety i tym razem nie udało się powstrzymać harców stronników Lubomirskiego w izbie poselskiej i 5 maja sejm został zerwany⁴³. Wspomniane wota senatorskie wykazały, że pokaźna grupa litewskich senatorów godziła się na restytucję rokoszanina za cenę przywrócenia pokoju w kraju. Postawa ta nie była jednak trwała, bo król przekupił nie tylko Radziwiłła, ale też biskupa żmudzkiego Aleksandra Sapiechę nominacją na stolec wileński⁴⁴. W rezultacie żaden z senatorów litewskich nie stanął zdecydowanie po stronie Lubomirskiego i jego bezkompromisowych adherentów, choć i tak większość opowiedziała się za jego (częściowo warunkową) restytucją poprzez apelację do Jana Kazimierza. Nie znaczyło to jednak w żadnym razie, że senatorowie związani z Radziwiłłami i Sapiehami popierali politykę Paców.

³⁷ Oss., rkps 5, s. 738; AGAD, ZBS, rkps 124/147, s. 281; S. Ochmann-Staniszevska, Z. Staniszevski, *Sejm Rzeczypospolitej...*, t. 1, s. 419.

³⁸ AGAD, ZBS, rkps 124/147, s. 284-285; S. Ochmann-Staniszevska, Z. Staniszevski, *Sejm Rzeczypospolitej...*, t. 1, s. 419; P. Krakowiak, op. cit., s. 151.

³⁹ AGAD, ZBS, rkps 124/147, s. 282.

⁴⁰ Tamże, s. 284-285; S. Ochmann-Staniszevska, Z. Staniszevski, *Sejm Rzeczypospolitej...*, t. 1, s. 419; P. Krakowiak, op. cit., s. 151.

⁴¹ Tamże, s. 152; AGAD, ZBS, rkps 124/147, s. 287.

⁴² Z. Wójcik, *Traktat andruszowski i jego geneza*, Warszawa 1959, s. 232; K. Bobiatyński, *Militarne uwarunkowania negocjacji polsko-moskiewskich w Andruszowie w latach 1666-1667*, w: *Studia z dziejów stosunków Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w XVI-XVII wieku*, red. M. Nagielski, K. Bobiatyński, P. Gawron, Zabrze-Tarnowskie Góry 2013, s. 385-403.

⁴³ P. Krakowiak, op. cit., s. 199-202; J. Dąbrowski, *W odmętach rokoszu – zerwanie wiosennego sejmu w roku 1666*, w: *Król a prawo stanów do oporu*, red. M. Markiewicz, E. Opaliński, R. Skowron, Kraków 2010, s. 271-295.

⁴⁴ B. Radziwiłł do B. Olszewskiego, Królewiec 24 IV 1666, AGAD, Archiwum Radziwiłłów (dalej: AR), dz. IV kopie, teka 4, nr 39, k. 261v-262.

Drugi sejm w 1666 r. zwołany został dla uspokojenia wewnętrznego Rzeczypospolitej i zatwierdzenia amnestii dla Jerzego Lubomirskiego zgodnie z postanowieniami ugody łęgonickiej. Obrady rozpoczęły się 9 listopada przy niewielkiej frekwencji posłów i senatorów. Tych ostatnich przybyło 31, ale w tym jedynie 6 z Litwy (19%) i to nie od początku obrad⁴⁵. Z nich wotował (20 XI) jedynie gorliwy stronnik dworu Hieronim Kryszpin Kirszensztejn, podskarbi wielki, bo będący od początku na obradach Jan Karol Kopeć, wojewoda połocki tego dnia, gdy miał wotować, nie przybył do senatu, uchylając się tym samym od zajęcia stanowiska⁴⁶. Boje w izbie poselskiej toczyły się jednak głównie wokół rozdania wakansów – pieczęci wielkiej koronnej i buławy wielkiej litewskiej⁴⁷. Dla Litwinów istotniejszy był ten drugi wakans, do którego pretendowali: ze strony Paców – Michał Kazimierz, dotychczasowy hetman polny, a ze strony ich przeciwników – Bogusław Radziwiłł, koniuszy litewski, i Aleksander Hilary Połubiński, pisarz polny litewski. Przekazanie buławy wielkiej Pacowi, a polnej stronnikowi dworu Władysławowi Wołłowiczowi wywołało ogromne oburzenie w obozach Radziwiłłów i Sapiehów. Atakowali oni Paców, próbowali zmienić decyzje króla, ale bez powodzenia. To spowodowało zerwanie 23 grudnia obrad przez związanego z Sapiehami posła witebskiego Teodora Łukomskiego⁴⁸. Sprawa Lubomirskiego w zasadzie w funkcjonowaniu senatorów litewskich na sejmie nie zaistniała. Ale w rzeczywistości Radziwiłłowie i Sapiehowie działali w interesie Filipa Wilhelma Wittelsbacha, księcia Neuburga, który z pomocą elektora brandenburskiego Fryderyka Wilhelma zamierzał ubiegać się o tron polski⁴⁹. Tego zaś popierał Lubomirski, a także, co oczywiste, Bogusław Radziwiłł jako namiestnik Prus z ramienia elektora. Zerwaniem sejmu zainteresowany był także eksmarszałek koronny, a nie dwór.

Ostatni z interesujących mnie sejmów zaczął się 7 marca 1667 r., już po śmierci Jerzego Lubomirskiego, gdy mogło się wreszcie wydawać, że jego sprawa nie będzie blokowała obrad i dojdzie do uchwalenia podatków na potrzeby obu armii Rzeczypospolitej. Choć na początku stawilo się na sejmie niewielu posłów i senatorów, to ostatecznie tych drugich było 34 (tylko 22,6% ogółu), z czego aż 10 z Litwy (29,4%), choć zjeżdżali oni opieszale. Układ sił był w tym gronie wyrównany, gdyż Pacowie dysponowali tu pięcioma głosami, a na tyle samo mogli liczyć ich przeciwnicy z faksji Radziwiłłów i Sapiehów⁵⁰. Podział ten miał jednak

⁴⁵ S. Morsztyn do B. Radziwiłła, Warszawa 19 XI 1666, AGAD, AR, dz. V, nr 10038; K. Pac do M.K. Paca, Warszawa XI 1666, Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie (dalej: Czart.), rkps 161, nr 83; S. Ochmann-Staniszevska, Z. Staniszevski, *Sejm Rzeczypospolitej...*, t. 1, s. 473; P. Krakowiak, op. cit., s. 377, 485-486. Z litewskich senatorów na sejmie tym byli: Michał Kazimierz Radziwiłł, wojewoda wileński, Jan Karol Kopeć, wojewoda połocki, Jan Kazimierz Korsak, kasztelan połocki, Melchior Stanisław Sawicki, kasztelan (następnie wojewoda) brzeski, Krzysztof Pac, kanclerz i Hieronim Kryszpin Kirszensztejn, podskarbi wielki (tylko dwaj ostatni reprezentowali faksję pacowską).

⁴⁶ S. Morsztyn do B. Radziwiłła, Warszawa 19 XI 1666, AGAD, AR, dz. V, nr 10038; Diariusz sejmu walnego warszawskiego..., Archiwum Państwowe w Gdańsku, rkps BA 300, R/Vv 12, s. 101-102v.

⁴⁷ K. Pac do M.K. Paca, Warszawa 28 XI 1666, Czart., rkps 410, nr 18; A. Codello, *Pacowie wobec opozycji...*, s. 44; S. Ochmann-Staniszevska, Z. Staniszevski, *Sejm Rzeczypospolitej...*, t. 1, s. 457-460; P. Krakowiak, op. cit., s. 396-398.

⁴⁸ K. Pac do M.K. Paca, Warszawa 23 XII 1666, Czart., rkps 161, nr 113; AGAD, ZBS: rkps 42/56, s. 632-633; rkps 124/147, s. 341; S. Ochmann-Staniszevska, Z. Staniszevski, *Sejm Rzeczypospolitej...*, t. 1, s. 471-472; P. Krakowiak, op. cit., s. 433-438; A. A. Majewski, op. cit., s. 57-62.

⁴⁹ A. Lubomirski do J.S. Lubomirskiego, 31 XII 1666, BPAU, Teki Czermarka nr 10, k. 93-94; A. de Mayerberg do cesarza Leopolda I, Warszawa 28 XII 1666, tamże, nr 13, k. 494; P. Krakowiak, op. cit., s. 411, 416, 418, 437.

⁵⁰ Byli to z faksji pacowskiej: kasztelan wileński i hetman wielki Michał Kazimierz Pac, wojewoda smoleński Hrehory Kazimierz Podbereski, wojewoda witebski Władysław Wołłowicz, kanclerz wielki Krzysztof Zygmunt

tylko symboliczne znaczenie, bo żaden z dwu wrogich sobie obozów politycznych na Litwie nie różnił się w artykułowaniu istotnych problemów kraju. Co więcej, wotowali jedynie stronnicy dworu – kanclerz Pac i podskarbi Kryszpin Kirszenszejn, obaj raczej skoncentrowani na chwaleniu propozycji królewskich, zwracający uwagę na potrzeby finansowe i obronne, potrzebę zjednoczenia wysiłków dla przeciwstawienia się niebezpieczeństwu tureckiemu. Tylko zaś Pac w długim przemówieniu nawiązał do zgonu Lubomirskiego, nazywając go burzycielem ojczyzny⁵¹. Absentując się od wygłaszania wotów, senatorowie litewscy z grona opozycji antypacowskiej nie chcieli chyba jednak przede wszystkim wchodzić w konflikt z parą królewską, ale też otwarcie popierać jej polityki, zwłaszcza iż tworzyło się solidne ugrupowanie zwolenników elekcji na tron polski księcia neuburskiego. Jedynie niesforne kasztelan żmudzki Stanisław Wincenty Orda mógł budzić zdenerwowanie dworu i Paców swymi ostrymi wystąpieniami przeciw ich polityce, wciąż wzywając też głównych aktorów sceny litewskiej wrogich Pacom do konsolidacji i zdecydowanych ataków na nich oraz do zwalczania dworskich planów elekcyjnych. Otwarcie jednak także nie odważył się dawać przykładu innym i gdy zmuszony został wreszcie do ustosunkowania się do przypisywanych mu poczynań i wypowiedzi, wyparł się ich⁵². W gruncie rzeczy jednak tradycyjnie już to w izbie poselskiej koncentrowały się sprzeczności i to ona była miejscem walk fakcyjnych oraz krytykowania polityki dworu, w tym przede wszystkim pomysłów elekcji *vivente rege*, bo nawet Pacowie nie chcieli się do jej promowania przyznawać, zgodnie zresztą z ówczesną postawą samego króla. Istotne dla sejmu rozgrywki toczyły się także za kulisami sejmu, przy czym odnośnie do Litwinów uwaga dworu skoncentrowana była na pozyskaniu Radziwiłłów. Tymczasem wkrótce największym problemem dworu stali się nie Radziwiłłowie, a Pacowie, a zwłaszcza hetman wielki Michał Kazimierz, który, nie dowierzając już wyraźnie niestajej w swych uczuciach do kandydata francuskiego do tronu królowej Ludwice Marii, w rozmowie z nią odmówił dalszego popierania planów dworskich i zaczął flirt z opozycją. Zszokowana tym królowa wkrótce zmarła, ale sejm zakończył się sukcesem. Po tylu bowiem zerwanych, ten wreszcie uchwalił stosowne podatki na wojsko, zakończył też dzieło rokoszowe, stał się symbolem sukcesu szlachty nad kombinacjami dworskimi. Senatorowie litewscy w tym dziele nie pomogli dworowi, choć w zasadzie nie występowali też otwarcie przeciw niemu, na co zresztą opozycja koronna liczyła. Śmierć Ludwicy Marii, zmiana polityki Jana Kazimierza, ale też i Paców, zmieniła zarazem zupełnie litewską scenę polityczną⁵³.

Reasumując, w latach 1664-1667 senatorowie litewscy, mimo reprezentowania różnych opcji politycznych, w gruncie rzeczy na sejmach nie stanowili dla dworu problemu negatywnego, nawet nie popierając w części (dotyczyło to przeciwników Paców) jego polityki,

Pac i podskarbi wielki Hieronim Kryszpin Kirszenszejn; z faksji radziwiłłowskiej: wojewoda wileński Michał Kazimierz Radziwiłł, wojewoda trocki Mikołaj Stefan Pac i kasztelan żmudzki Stanisław Wincenty Orda; z faksji sapieżyńskiej: wojewoda połocki Jan Karol Kopeć i podkanclerzy Aleksander Naruszewicz (S. Ochmann-Staniszevska, Z. Staniszevska, *Sejm Rzeczypospolitej...*, t. 2, Aneks 1; M. Matwijów, *Ostatnie sejmy przed abdykacją Jana Kazimierza 1667 i 1668*, Wrocław 1992, s. 172: wymienił tylko 9 Litwinów – bez Wołowicza).

⁵¹ M. Matwijów, op. cit., s. 45-47.

⁵² Tamże, s. 61-63, 74-75.

⁵³ K. Bobiatyński, *Między dworem a opozycją – polityczne dylematy i wybory kanclerza wielkiego litewskiego Krzysztofa Paca w latach 1667-1676*, w: *Wobec króla i Rzeczypospolitej. Magnateria XVI-XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Kraków 2012, s. 329-330; tenże, *W walce o hegemonię. Rywalizacja polityczna w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1667-1674*, Warszawa 2016, rozdz. I; tenże, *Michał Kazimierz Pac...*, rozdz. V; M. Sawicki, *Dom sapieżyński...*, passim.

starali się jednak nie brać udziału w ostrych nań atakach. Z jednej strony było to z pewnością spowodowane obawą przed Pacami, z drugiej o swe kariery uzależnione wszak od króla. Istotnym elementem był też wzgląd na zagrożenie ze strony Rosji, której przeciwstawić się nie było szans bez wewnętrznego uspokojenia kraju. To zaś wymagało zaspokojenia potrzeb finansowych armii, a żeby tego dokonać, trzeba było znaleźć środki finansowe. Jednocześnie należy zwrócić uwagę, że senatorowie litewscy w dość małym procencie w ogóle przybywali w tych latach na sejm, a ich liczebność nie przekroczyła nigdy 30% wszystkich senatorów Rzeczypospolitej, zaś w 1665 r. stanowili jedynie 17,4% obecnych, co wskazuje na wyraźną niechęć do angażowania się w awanturę związaną z sądem nad Jerzym Lubomirskim. Brak pełnych danych dotyczących frekwencji senatorów litewskich na sejmach panowania Jana Kazimierza nie pozwala na stwierdzenie, czy lata 1664-1667 były wyjątkowe, czy też dość typowe dla aktywności parlamentarnej tej grupy.

Bibliografia

- Bobiatyński K., *Michał Kazimierz Pac – wojewoda wileński, hetman wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa*, Warszawa 2008.
- Bobiatyński K., *Między dworem a opozycją – polityczne dylematy i wybory kanclerza wielkiego litewskiego Krzysztofa Paca w latach 1667-1676*, w: *Wobec króla i Rzeczypospolitej. Magnateria XVI-XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Kraków 2012, s. 327-348.
- Bobiatyński K., *Militarne uwarunkowania negocjacji polsko-moskiewskich w Andruszowie w latach 1666-1667*, w: *Studia z dziejów stosunków Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w XVI-XVII wieku*, red. M. Nagielski, K. Bobiatyński, P. Gawron, Zabrze-Tarnowskie Góry 2013, s. 385-403.
- Bobiatyński K., *Stronnictwo sapieżyńskie w defensywie – lata 1666-1673*, w: *Лей Канега (1557-1633 гг.) і яго час. Зборник навуковых артыкулаў*, red. С.В. Марозава, В.У. Галубовіч, А.І.Груша, Гродна 2007, s. 59-65.
- Bobiatyński K., *W walce o hegemonię. Rywalizacja polityczna w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1667-1674*, Warszawa 2016.
- Chrapowicki J.A., *Diariusz. Część druga: lata 1665-1669*, oprac. A. Rachuba, T. Wasilewski, Warszawa 1988.
- Codello A., *Pacowie wobec opozycji Jerzego Lubomirskiego (1660-1667)*, „Przegląd Historyczny”, 49/1958, z. 1, s. 22-27.
- Codello A., *Rywalizacja Paców i Radziwiłłów w latach 1666-1669*, „Kwartalnik Historyczny”, 71/1964, nr 4, s. 913-929.
- Czermak W., *Ostatnie lata Jana Kazimierza*, oprac. i wstępem poprzedził A. Kersten, Warszawa 1972.
- Dąbrowski J., *W odmętach rokoszu – zerwanie wiosennego sejmu w roku 1666*, w: *Król a prawo stanów do oporu*, red. M. Markiewicz, E. Opaliński i R. Skowron, Kraków 2010, s. 271-295.
- Hoffmann M.K., *Bitwa pod Częstochową 4 IX 1665*, „Ziemia Częstochowska”, 28/2001, s. 25-74.
- Jaroszuk J., *Radziwiłł Michał Kazimierz*, w: *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: PSB), t. 30, Wrocław 1987, s. 292-299.

- Kłaczewski W., *W przededniu wojny domowej w Polsce. Walka sejmowa lat 1664-1665*, Lublin 1984.
- Krakowiak P., *Dwa sejmy w 1666 roku*, Toruń 2010.
- Majewski A.A., *Walka Paców z Radziwiłłami o dominację w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1666-1669*, „*Studia Historyczno-Wojskowe*”, 2015, t. 6, s. 57-90.
- Maroń J., *Kampania zadnieprzańska Jana Kazimierza 1663/1664*, w: *Od armii komputowej do armii narodowej (XVI-XX w.)*, red. W. Rezmer, Z. Karpus, Toruń 1998, s. 73-88.
- Matwijów M., *Ostatnie sejmy przed abdykacją Jana Kazimierza 1667 i 1668*, Wrocław 1992.
- Nagielski M., *Druga wojna domowa w Polsce. Z dziejów polityczno-wojskowych Rzeczypospolitej u schyłku rządów Jana Kazimierza Wazy*, Warszawa 2011.
- Nagielski M., *Rokosz Jerzego Lubomirskiego w 1665 roku*, Warszawa 1994.
- Nagielski M., *Stanowisko elity władzy Rzeczypospolitej w dobie rokoszu Jerzego Lubomirskiego w latach 1665-1666*, w: *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, E. Dubas-Urwanowicz, P. Guzowski, Białystok 2003, s. 181-203.
- Nagielski M., *Z dziejów „tańca gonionego” po Rzeczypospolitej doby rokoszu Jerzego Sebastiana Lubomirskiego w 1665 roku*, „*Studia i Materiały do Historii Wojskowości*”, 44/2007, s. 115-130.
- Ochmann S., *Frekwencja senatorów na sejmach za panowania Jana Kazimierza Wazy (1649-1668)*, „*Zeszyty Naukowe WSP w Opolu*”, *Historia*, 26/1988, s. 117-128
- Ochmann-Staniszevska S., Staniszewski Z., *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo – doktryna – praktyka*, t. 1-2, Wrocław 2000, „*Acta Universitatis Wratislaviensis*”, nr 2258, *Historia*, t. 147.
- Rachuba A., *Boje Jana Kazimierza o Litwę w latach 1656-1668. Sukces stronnictwa dworskiego w walce z opozycją*, w: *Dwór a kraj. Między centrum a peryferiami władzy. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Instytut Historii Akademii Pedagogicznej w Krakowie w dniach 2-5 kwietnia 2001*, red. R. Skowron, Kraków 2003, s. 428-429.
- Rachuba A., *Konwokacja litewska w Białej w 1665 roku*, w: *Studia historyczno-prawne. Prace dedykowane Profesorowi Janowi Serecyce w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej*, red. J. Dorobisz, W. Kaczorowski, Opole 2004, s. 267-278.
- Rachuba A., *Litewski korpus posiłkowy przeciw rokoszowi Lubomirskiego w 1665 r.*, „*Przegląd Historyczny*”, 102/2011, z. 3, s. 451-458.
- Rachuba A., *Litwa wobec sądu nad Jerzym Lubomirskim*, „*Kwartalnik Historyczny*”, 93/1986, nr 3, s. 679-707.
- Rachuba A., *Opozycja litewska wobec wyprawy Jana Kazimierza na Rosję (1663/4 r.)*, „*Kwartalnik Historyczny*”, 89/1982, nr 1, s. 15-29.
- Rachuba A., *Zabiegi Dworu i Jerzego Lubomirskiego o pozyskanie Litwy w 1664 r.*, „*Przegląd Historyczny*”, 78/1987, z. 1, s. 1-17.
- Rachuba A., *Zabójstwo Wincentego Gosiewskiego i jego polityczne następstwa*, „*Przegląd Historyczny*”, 71/1980, z. 4, s. 705-724.
- Sawicki M., *Dom sapieżyński 1666-1685. Droga do hegemonii w Wielkim Księstwie Litewskim*, Opole 2016.

Urzednicy Wielkiego Ksiestwa Litewskiego. Spisy, t. 1, *Województwo wileńskie XIV-XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P.P. Romaniuk, U. Jemialianczyk, A. Macuk, Warszawa 2004.

Wasilewski T., *Kopciowa Lukrecja Maria*, w: PSB, t. 13, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967-1968, s. 616-617.

Wójcik Z., *Traktat andruszowski i jego geneza*, Warszawa 1959.